

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Mətnşünaslıq.Mənbəşünaslıq.

UOT:821.222.1

Paşa Kərimov,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru

TƏSİR TƏBRİZİNİN ƏDƏBİ İRSİ

Açar sözlər: *şeyr, poema, qəzəl, qəsidə, məsnəvi*

Ключевые слова: *стихи, поэма, газель, касыда, маснави*

Key words: *poem, ghazal, qasida, masnavi*

Həyat və yaradıcılığı tədqiqatçılarımız tərəfindən kifayət qədər araşdırılmamış, əsərləri ölkəmizdə nəşr edilməmiş Azərbaycan şairlərindən biri də XVII əsrin ikinci yarısı — XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Mirzə Möhsün Təsir Təbrizidir. Şair Səfəvi hökmdarlarından Şah Süleyman (1666-1694) və Şah Sultan Hüseyn (1696-1722) dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən və dövlət adamlarından olmuşdur. Ulu babası I Şah Abbasın əmri ilə bir çox azərbaycanlılar kimi Təbrizdən İsfahana köçürülmüş, Təsir də 1650-ci ildə orada dünyaya gəlmişdir. Bu barədə şair farsca bir rübaisində maddəyitarix tərtib etmişdir (16, 402). Məhəmmədəli Təbriz Təsinin ana tərəfindən təbrizli Məhəmməd Hüseyn Çələbinin, ata tərəfindən isə təbrizli zərgər Əbülxanın nəvəsi olduğunu bildirir (15, 331). Şairin adı “Möhsün”, təxəllüsü isə “Təsir” olmuşdur. O, qəsidələrindən birində təxəllüsünün ona Səfəvilər dövləti divanının vəziri olmuş Məhəmməd xan tərəfindən verildiyini qeyd etmişdir (16, 400). Saib, Qövs, Məczub və digər müasirləri kimi Təsir İsfahanda yaşasa da, əsərlərində Təbrizi üstün tutduğunu, təbrizli olduğu ilə fəxr etdiyini bildirmişdir:

*“Be sehhəte-soxən xod dəlile-mən, Təsir,
Həmin əst ke, əz xake-pake-Təbrizəm”*

Tərcüməsi:

*“Təsir, sözümün düzliyinə dəlil odur ki,
Mən Təbrizin pak torpağındanam”.*

*“Zic dər eşq çü mən kəs natəvanəd bəstən,
Mən təbriziyəm, əgər Xacə Nəsir əz Tus əst”*

Tərcüməsi:

*“Eşqdə heç kəs mənim tək zic bağlamayıb,
Əgər Xacə Nəsir Tusdandırsa, mən də Təbrizdənəm” (16, 401-402).*

Mirzə Möhsün dövlətin maliyyə işləri sahəsində 50 ildən çox dürüstlüklə çalışmış, Yəzdin maliyyə vəziri təyin edilmişdir. Şair “Hüsni-ittifaq” adlı poemasında Yəzd şəhərinin maliyyə vəziri təyin edilməsindən danışır, buna görə Səfəvi hökmdarına

minnətdarlığını bildirir. “Hüsni-ittifaq” əsərini Mirzə Möhsün Yəzdin sərin və mənzərəli yerlərindən olan Təft qəsəbəsinə həsr etmişdir. Şairin Yəzddə işlədiyi vaxt fəal surətdə şəhərin abadlıq işləri ilə məşğul olduğu, h.1119-cu ildə (m.1707) burada Təsirabad adı verdiyi bulaq tikdirdiyi barədə məlumatımız vardır (1, 404). Mənbələr göstərir ki, Təsir dövlət işində düzgün və vicdanla çalışdığına görə, özünə var-dövlət toplamamışdı, buna görə də düşmənlərinin fitnəsi nəticəsində vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra maddi cəhətdən ağır vəziyyətə düşmüşdü. Belə olan halda Təsir “Canannüma” poemasını, yazır əsərin sonunda uzun illər ərzində dövlət qarşısındakı xidmətləri, vəziyyəti barədə Şah Sultan Hüseynə məlumat verir, dövrünün məşhur din xadimi Məhəmməd Bağır Məclisinin vasitəçiliyi ilə ərzini şahə çatdırı bilər, nəticədə şair yenidən əvvəlki vəzifəsinə təyin edilir. Lakin, şeirində dediyi kimi, Yəzdin dələduzları onu incidib üzünə durduqlarına görə şair h.1120-ci ildə (m.1708) həmişəlik dövlət işlərindən əl çəkərək istefaya çıxır (16, 404). Beytlərindən birində Mirzə Möhsün bəzi insanlarda gördüyü vəfasızlıq, nankorluq kimi naqis cəhətləri belə ifşa etmişdir:

*Sana sanmazsan olsun müttəfiq güzgüdə timsalın,
Əgər mən gördüyüm görsən vəfasız aşinalərdən* (13,49).

Burada şair deyir ki, əgər kimsə keçmiş dostlardan mən gördüyüm vəfasızlığı görsəydi, güzgüdəki əksinə belə yaxın olmaq istəməzdi. Fikrimizcə, bu sözləri şairə yazdıran başına gələn əhvalat, acı həyat təcrübəsidir. Müxtəlif mənbələr göstərir ki, Mirzə Möhsün ömrünün son illərində güşənişin həyat keçirmiş, Sultan Hüseynin ölümündən əvvəl vəfat etmişdir. Təsirin müasiri, “Eşq” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Mirzə Davud İsfahaninin şairin ölümü münasibəti ilə yazdığı şeirindəki “Ah, əz Təsir, ah” sözlərini əbcədlə hesabladıqda onun h.1131-ci ildə (m.1719) vəfat etdiyini öyrənirik (7, 266).

Məhəmməd Tahir Nəsrabadi təzkirəsində Təsirin gözəl insan, işlərində dürüst dövlət məmuru, istedadlı şair olduğunu qeyd edir: “Mirzə Möhsun olduqca məlahətli, zahiri cəhətdən gözəl və görkəmli, batini cəhətdən isə sanki yer əhalisinin başına göydən səpilmiş müqəddəs cəvahir tozudur, ya da mənim arzularımı təcəssüm etdirən bir ilahədir. Ona maliyyə dəftərlərindən birini yazmaq tapşırılmışdır. Maliyyə işlərinin hər cəhətdən bəxti gətirmişdir, ona görə ki, bu cənab son dərəcədə xeyirxah və pak qəlbidir. Şeirdə onun ürəyəyatan təbi vardır. Şeirini ilk dəfə oxuduqda belə, onun fikri aydın olur” (11, 171). Şeyx Məhəmmədəli Həzin öz təzkirəsində Mirzə Möhsünün dövrünün görkəmli dövlət xadimi və şairi Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvininin qayğısı ilə həyatda irəlilədiyini məlumat verir: “Mirzə Möhsün Təsirin xoş xisləti və mülayim rəftarı var idi. Nəvvab Vəhidüzzəman onun tərbiyəsi və inkişafına səy göstərərək İranın maliyyə işlərini ona tapşırırmışdır. Daha sonra Mirzə Möhsün Yəzdin maliyyə vəzifəliyinə irəli çəkilməmişdir. O, siyaq elmində, divan işlərini nizama salmaqda və xalqla xoş rəftar etməkdə misilsiz idi. Mirzə Möhsün mənim köhnə dostum idi. Son vaxtlarda divan işlərindən əl çəkmiş, böyük izzət və hörmətlə ölənədək evində guşənişin olmuşdur. O, müxtəlif janrlarda şeir qoşardı, sözlərin ən incəliklərini dərk edərək, həm mənə, həm də forma cəhətdən söz ustası olub, bu barədə bir sıra tay-tuşlarından üstün idi” (6, 72).

Xoşgu “Səfinə” əsərində Təsir şeirlərinin dövründə geniş yayıldığı barədə yazır: “Son dövrdəki şairlər içərisində İsfahanda yaşayan Təsir kimi fəsahtəli və bəlağətli şair olmamışdır. O, şəhid olmuş padşah (Sultan Hüseyn — P.K.) zamanında Şöhrət təxəllüsü Şeyx Hüseyn Həkimülməmalikə öz şeirlərini göndərmişdir. Onun şeirləri bütün Hindistan şairlərinin hüsni-rəğbətini cəlb etmişdir. Mən Xoşgu ondan çox istifadə etmişəm” (Bax:15, 332).

Təbrizli Mirzə Əbu Talib xan “Xülasətül-əfkar” əsərində Mirzə Möhsünün sağlığında İsfahanda ən tanınmış azərbaycanlılardan biri olduğu barədə yazır: “Mirzə Möhsün Təsir İsfahan Abbasabadının adlı-sanlı təbrizli şəxsiyyətlərindən, alicənab, xoşqəlb söz ustası idi. Səfəvilər sülaləsinin axırlarında Təsir bir müddət Yəzdin maliyyə vəziri olmuş, Əfqan macərasına yaxın o, ruzigarın hadisələrinə dözməyərək vəfat etmişdir. Onun şeir divanında on min beytə yaxın şeir vardır. Mirzə Möhsün incə məfkurəli bir şəxs olmuşdur “ (Bax:15, 332).

Prof. Turxan Gəncəyi “İsfahandakı Səfəvi sarayına türk dilinin mövqeyi” adlı məqaləsində şairin müxtəlif rəsmi ziyafətlər, bayramlar münasibəti ilə yazdığı şeirləri nəzərdən keçirdikdən sonra belə qərara gəlmişdir ki, Təsir Şah Süleyman və Sultan Hüseyn zamanında faktiki olaraq sarayda məliküş-şüəralıq vəzifəsini də icra etmişdir (5, 25).

Təsirin fars dilində yazdığı qəsidə, qəzəl, qitə, rubai və məsnəviləri barədə məlumatımız vardır. Şairin lirik şeirləri bir divan halında tərtib edilmişdir. Hal-hazırda Tehranın Məclisə-Şuraye-İslamiye-İran və Sepəhsalar Ali Mədrəsəsi kitabxanalarında Mirzə Möhsün əsərlərinin əlyazma külliyyatı saxlanılmaqdadır.

M.Tərbiyət Təsirin aşağıdakı məsnəviləri barədə məlumat vermişdir:

1. “Minhacül-merac” — bu məsnəvi əruzun təqarüb bəhrində yazılmış və Məhəmməd peyğəmbərin merac gecəsinə aiddir.

2. “Meymənət” (“Xoşbəxtlik”) — bu məsnəvi də təqarüb bəhrindədir, gözəl xislətlər və xoş rəftar kəsb etmək məsələsinə həsr edilmişdir.

3. “Dəvətül-əşiqin” isə “Xosrov və Şirin” bəhrində və İsfahanın Səadətəbad binaları və bağlarının tərifində yazılmışdır.

5. “Səmərətül-hicab” — “Yeddi gözəl” əsəri bəhrində yazılmışdır.

6. “Cahannüma” əsəri “Sirlər xəzinəsi” bəhrində yazılmış, İsfahanın Fərəhabad binaları və bağlarının tərfi haqqındadır.

7. “Hüsni-ittifaq” — “Leyli-Məcnun” əsəri bəhrində yazılmış və Təft qəsəbəsi, onun suyu, havası, ağacları, meyvələri və gül-çiçəklərinin tərfi haqqındadır (15, 333-334). Tədqiqatçı Mir Tohid Yüzbaşinin verdiyi məlumata görə, şairin “Risaleyi-müəmma” adlı əsərinin başlanğıcında daha bir məsnəvisi vardır ki, ona ad verməmişdir (16, 405).

T.Təbrizinin yaradıcılığında Ənvəri, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Səlmən Savəci kimi klassiklərin, Səfəvilər dövrü şairlərindən Nəziri, Saib Təbrizi, Talib Amuli, Feyz Dəkəni, Möhtəşəm Kaşani və Kəlim Kaşaninin təsiri aydın hiss olunur. Farsdilli poeziyada XVI-XVII əsrlərdə meydana çıxmış “hind üslubu”nun nümayəndəsi Təsir, təbii ki, bu yeni üslubun ən böyük ustadlarından olan Saibin yaradıcılığından bəhrələnməli idi. Mirzə Möhsün şeirində Saibdən təsirləndiyini belə ifadə etmişdir:

Saibe-şirinsoxən dər şeir mostəsna bovəd,

Vərnə Təsir əz ke dər icade-məni kəmtərəst.

Tərcüməsi:

Şirin sözlü Saib şeirdə hamıdan üstündür,

Lakin Təsir mənə icadında heç kimdən əksik deyil (16, 406).

Təsirin farsdilli yaradıcılığında Peyğəmbərə və imamlara həsr edilmiş qəsidələr müəyyən yer tutsa da, lirik-aşıqanə məzmunlu qəzəllər daha çoxdur. M.Tərbiyət şairin bir sıra qitə və qəsidələrində maddeyi-tarixlər tərtib etdiyi barədə məlumat vermiş, onun məşhur alim Ağahüseyn Xansarinin vəfatı (h.1093-m.1682), Şah Süleymanın tərfi və Əbdüləziz xan Çingizinin gəlməsi (h.1097-m.1685), Mirzə Əlaəddin Məhəmməd Gülüstaninin vəfatı (h.1100-1688), Şeyxəli xan Zəngənə vəzirin vəfatı (h.1101-m.1688),

Mirzə Tahir Vəhidin vəzir təyin edilməsi (h.1101-m.1689), Şah Süleymanın vəfatı (h.1105-m.1694). Məhəmməd Mömün xan Bəydilinin vəzir təyin edilməsi (h.1110-m.1699), Ağaməhəmməd Bağır Məclisinin vəfatı (h.1111-m.1699), Ağarəzi Məsrurun vəfatı (h.1114-m.1702), Yəzd şəhərində baş vermiş qarışıqlıq (h.1116-m.1704), Çehilsütunun aynaxanasında baş vermiş yanğın (h.1118-m.1706), Mir Nəcatın vəfatı (h.1121-m.1709), Qəndəharın qoşun başçısı Xosrov xanın öldürülməsi (h.1124-m.1712) münasibəti ilə şeirlər yazdığını qeyd etmişdir (15, 334-335).

Təsinin yaradıcılığı barədə müxtəlif fikirlərə rast gəlirik. Əgər Xoşgu şairə ən yüksək qiymət vermişdisə, Lütfəli bəy Azər (1722-1781) onun əsərlərini zəif hesab etmişdir. L.Azər “Atəşkədə” təzkirəsində yazır: “Təsir divan sahibidir. Təxəllüsü “Təsir” olsa da, sözü (şeirləri — P.K.) təsirsizdir. Çox axtardıqdan sonra divanından iki beyt seçdim” (1,s.174). Azər “hind üslubu” nümayəndələrindən, o cümlədən, T.Təbrizidən danışarkən bu üslubun bədii-estetik dəyərini inkar edən, XVIII əsrdə İranda meydana çıxmış “Bazgəşt” (“Qayıdış”) hərəkatı mövqeyindən çıxış edir. Məlum olduğu kimi, “Bazgəşt” nümayəndələri Səfəvilər dövründə ədəbiyyatın tənəzzül etdiyindən danışır, “hind üslubu” şairlərini həyatdan uzaqlaşmaqda, fikrin aydınlığına xələl gətirməkdə, dili korlamaqda ittiham edirdilər.

Yaşadığı dövrdə, XVII əsrin ikinci yarısı-XVIII əsrin əvvəllərində Mirzə Möhsünün yaradıcılığının yüksək dəyərləndirildiyini bir daha qeyd etmək istərdik. M.Təbriz dövrün ədəbiyyatşünaslığa dair əsərlərində Təsinin əsərlərindən çoxlu misallar gətirilməsi barədə yazır: “Təsinin müasirlərindən və böyük şəxsiyyətlərdən olmuş, bir sıra əsərlər yaratmış Siracəddin Əlixan Arzu həmin dövrün şairlərinin işlətdiyi ifadə və istilahlara haqqında yazdığı “Çiraği- hidayət” adlı əsərində çox vaxt Təsinin şeirlərindən misal gətirir, Səfəvilər dövründə işlədilən ifadə və ibarələri onun şeirləri ilə sübut edir” (15, 333).

İran ədəbiyyatşünaslığında T.Təbrizi yaradıcılığı ilə ən ardıcıl məşğul olan tədqiqatçı Əmin Paşa Eclali olmuşdur. Onun 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi “Divani-Təsir Təbrizi” kitabında şairin həyat və yaradıcılığı araşdırılmış, külliyatına daxil olan əsərlər oxuculara təqdim edilmişdir (3). Təəssüf ki, bu kitabda şairin azərbaycanca yazdığı şeirlərinə yer verilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə Qasım Cahani “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri” adlı əsərində T.Təbrizin yaradıcılığı barədə nisbətən ətraflı danışmış, onun məsnəvilərini təhlil etmişdir. Tədqiqatçı əsas diqqəti Təsinin Nizami irsindən bəhrələnməsi məsələsinə yönəltməyə, şairin yaradıcılığına Füzuli və Saibin də təsirini nəzərdən keçirmiş, onu poeziyada yeni meyllərin nümayəndəsi kimi təqdim etmişdir. Q.Cahani göstərir ki, Nizami kimi Təsir də poemalarında sadə zəhmət adamlarının taleyi, işi, əxlaq və məişətini ətraflı nəzərdən keçirmiş, ictimai-əxlaqi görüşlərini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. T.Təbrizi poemalarının orijinal cəhətlərindən danışarkən tədqiqatçı göstərir ki, şairin bu yığcam əsərləri əslində lirik poemalardır, müəllif onların mövzusunı müasir həyatdan götürmüşdür. Mirzə Möhsünün poemalarının məzmununu ətraflı nəzərdən keçirən Q.Cahani şairin bütün yaradıcılığı üçün nikbinliyin səciyyəvi olduğunu qeyd edərək yazır: “Şairin müsbət qəhrəmanları nikbinliyi, həyatsevərliyi ilə fərqlənirlər. Bu xüsusiyyət Təsinin lirikasında da özünü hiss etdirir... O, nikbinliyi, həyatda nəşələnməyi, gülüb-sevinməyi şüurlu surətdə zahidlərin təbliğ etdikləri tərki-dünyalıq, əza saxlamaq və başqa zərərli ideyalarına qarşı qoymuşdur və soruşmuşdur: “Tərki-dünyalıq, axirət dünyasına bağlanmaq yaxşıdırsa, onda nə üçün zahid öz ideyasının mücahidi olmur”... Şair insanları acizliyə çağırır, həyat, səadət uğrunda mübarizədən çəkindirən zahidləri

zalımların dəlalı adlandırır. Təsirə görə, nikbin adam həyata bağlı, güclü və mərd olar. Bu ideya “Dəvətül-əşiqin” əsərinin əsas mündəricəsidir” (2, 198-199).

Ə.Səfərli “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri” adlı tədqiqatında Təsirin poemalarını təhlil etmiş, şairi Nizaminin surət və xarakter yaratmaq təcrübəsindən öyrənən, onun bədii və fəlsəfi kəlamlarından, yüksək humanist fikirlərindən ilham alan, bununla yanaşı orijinal mövzu seçməyi bacaran sənətkar kimi təqdim etmişdir. Tədqiqatçıya görə, T.Təbrizin orijinal cəhəti ondan ibarətdir ki, o daha çox ailə-məişət mövzularına meyl göstərir, əfsanəvi-romantik qəhmanlarsa, adi insanların həyatından yazdığı üstün tutur, real və inandırıcı əhvalatları qələmə alır (12,s.164). Tədqiqatçı Təsirin “kiçik” qəhrmanlara üstünlük verməsini Nizami təsiri ilə bərabər dövrün tələbatı ilə də izah edir: “Nizaminin poemalarında epizodik səhnələrdə verilən bu “kiçik” qəhrəmanlar Təsirdə baş qəhrəmanlara çevrilir. Təsirdən başqa XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış bir sıra şairlərin əsərlərində də xalq içərisindən çıxmış sadə, adi əmək adamlarının baş qəhrəman kimi verilməsi dövrün öz tələbatından irəli gəlirdi. Artıq Fərhadlar, çobanlar, kərpickeşənlər, bağbanlar cəmiyyətdə öz yerini tutmağa çalışaraq ağılı, iradəsi və cəsurluğu ilə ad qazanır, həyatda da özünü göstərir. Bu nəcib, həm də nikbin insanlar Təsirin poemalarında həyata, dünyaya yeni münasibət bəsləyir, şahlardan, xaqanlardan öz arzu və düşüncələri ilə seçilir” (12, 167).

Turxan Gəncəyi 1949-cu ildə İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgisinin III cildində çap etdirdiyi “Təbrizli Təsirin türkcə şeirləri” adlı məqaləsində ilk dəfə olaraq şairin anadilli əsərləri barədə məlumat vermişdir. Alim burada T.Təbrizi küliyyatının şəxsən nəzərdən keçirdiyi Məclisə-Şurayə-İslamiyə-İran və Sepəhsalar Ali Mədrəsəsi kitabxanalarında saxlanan nüsxələri barədə məlumat vermiş və göstərmişdir ki, birinci əlyazmanın bir çox vərəqləri düşmüş, ikinci əlyazma isə daha mükəmməldir. Ali Sipəhsalar Mədrəsəsi nüsxəsində farsca divan və məsnəvilərdən başqa Azərbaycan türkcəsində 447 beyt şeir vardır. Bu əlyazmada farsca və türkcə şeirlərin ümumi həcmi 16 min beytdir (4,s.188). Bundan başqa, tədqiqatçı şairin ana dilindəki 14 şeirinin də mətnini Türkiyə əlifbasıyla oxuculara təqdim etmişdir. Hal-hazırda Təsirin türkcə şeirlərinin surətini əldə etdiyimiz üçün bu barədə daha ətraflı məlumat vermək imkanımız vardır. Bu şeirlər şairin küliyyatının Sepəhsalar Ali Mədrəsəsi kitabxanası nüsxəsinin sonunda yerləşdirilmişdir, 881-904-cü səhifələri əhatə edir. Külliyyatın “Türkiyyat” başlığı verilmiş bu hissəsinin əvvəlində, səhifələrin kənarında farsca bu sözlər yazılmışdır: “Əşare-torkira əz qəzəl molhəq həmidə ənd. Hər vəqt fərmude əz hər kəs xaste başəd bayəd əz anra təhsil və ketabət nəmayəd”. Tərcüməsi: “Əlavə edilmiş türkcə qəzəllərdən. Hər kəs istədiyi vaxt ondan öyrənə və köçürə bilər” (14, 881). Külliyyatdakı türkcə şeirlərdən bir neçə parça bərpa prosesində oxunmaz hala düşmüşdür. 447 beytdən oxunması mümkün olan 433 beytdir. Buraya münacat məzmunlu qəzəl, nət, Şah Süleymana həsr edilmiş qəsidə, Sultan Hüseynin taxta çıxması və Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvininin vəzir təyin edilməsi münasibəti ilə yazılmış tarix qitələri, Şahzadə Əkbərin Şah Süleymana pənah gətirməsi münasibəti ilə qəzəl, 1 tərcibənd, 4 mürəbbeyi-tərcibənd, 1 müxəmməsi-tərcibənd, müxtəlif bayramlar (məb'əs, cümə, ramazan, qurban, novruz) münasibəti ilə yazılmış məsnəvi formalı kiçik şeirlər, lirik məzmunlu 16 qəzəl və 5 təkbeyt daxildir.

Təsirin türkcə şeirləri “Qəsidə dər mədhi-nəvvabi-əşrəfi-əqdəsi-əla Şah Süleyman Əssəfəvi ki, nəzəri-əşrəf rəsid” (“Qüdrətli, müqəddəs və ulu hökmdar Şah Süleyman Əssəfəvinin mədhinə həsr edilmiş və onun şərəfli nəzərinə təqdim olunmuş qəsidə”) başlıqlı

*Ey şahənşahi-Süleyman həşməti gərdun rəvaq,
Eyləmiş tövfiq hər işdə sənünlən ittifaq* (13, 20).

–mətləli 24 beytlik qəsidə ilə başlanır. Şair burada şahın hakim olduğu ölkənin vilayətlərini sadalayarkən Təbrizin adını birinci çəkir:

*Rüb'i-məskun cümlə fərmanındadır, ol cümlədən,
Sahəti-Təbrizü Gilanü Xorasanü İraq* (13, 21).

Təsir “şahənşahi-cəhan” adlandırdığı Səfəvi şahının qüdrətindən danışarkən onun yanına müxtəlif dövlətlərin hökmdarlarının, o cümlədən, Turan (Türküstan, Orta Asiya anlamında) şahı Əbdüləzizin qonaq gəldiyini qeyd edir:

*Hər zaman bir qeysənü fəğfur mehmandur sana,
Ey şahənşahi-cəhan, səndən yəman gözlər iraq.
Ol səadətli şahi-Turanzəmin Əbdüləziz,
Həm bu günlərdə sənə mehmani-bəzmi-iştiaq* (13, 21).

Bu şəxs, ehtimal ki, Vəhid Qəzvininin “Abbasnamə” əsərində “Padşahi-Türküstan”, “Valiyi-Türküstan” adlandırılan, (10, 74,82, 98, 147), II Şah Abbas sarayına dəfələrlə elçilər göndərmiş Əbdüləziz xandır. M.Tərbiyə “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində onu Əbdüləziz xan Çingizi adlandırmışdır (14, 334). Şair qəsidəsinin sonuncu beytində Əbdüləzizin gəlişinə dair maddeyi-tarix tərtib etmişdir:

*Padşaha, adila, sahib mürüvvət, davəra,
İftixari-dinü dövlət, xosrovü gərdun rəvaq* (12, 21).

Müəllifin özü buradakı maddeyi-tarixi açaraq bu hadisənin hicri 1093-cü ildə (m.1682) ildə baş verdiyini göstərmişdir. Bu şeirdən sonra şairin Sultan Hüseyn Səfəvinin təxtə çıxması münasibəti ildə yazdığı 10 beytlik tarix qitəsi gəlir. Başlığı belədir: “Qiteyi-tarixi-cülusi-meymənətnuş nəvvab kamyab əsrəf şahi-Sultan Hüseyn Əssəfəvi-Əlmusəvi ki, be nəzəri-ənvər rəsid” (“Sultan Hüseyn Əlmusəvinin taxta çıxdığı tarixə həsr edilmiş və onun nurlu nəzərinə təqdim olunmuş türkcə qitə”). Şair qitənin sonuncu beytində h.1105-ci ildə (m.1694) baş vermiş bu hadisə ilə əlaqədar maddeyi-tarix tərtib etmişdir.

*Dedi tarix üçün gögdə ütarid,
Cülüsün, ey şahənşahan, mübarək* (13, 23).

Bundan sonra topluda lirik-aşıqanə məzmunlu 78 beytlik tərcibənd, 4 mürəbbə-tərcibənd və 1 müxəmməs-tərcibənd yerləşdirilmişdir. Mürəbbələrin ikisi 12, digərləri 14,18, müxəmməs 25 beytdən idarətdir. Bu şeirlər dilinin sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan 2 mürəbbə və 1 müxəmməs xalq şeiri formasında yazılmış əsərləri xatırladır. “Mürəbbeyi-tərci dər bəhri-rəməl ki, həsbül-əmrül-əla qofte şode” (“Yüksək əmrin hüzurunda söylənmiş rəməl bəhrində mürəbbeyi-tərci”) başlıqlı şeir misralardakı hecaların sayına, hər bəndin sonunda misranın təkrar olunmasına görə varsağını xatırladır:

*Bəni eşqdən sovutma,
Gözü yaş ilən qurutma,
Qulunam, bəni unutma,
Sana bivəfa deyəllər* (13, 29).

Topludakı yeganə müxəmməsin də dili sadədir:

*Nola gər durax ayağə,
Gedəlim sən ilə bağə,
Səni bir çəkim qucağə,
Qoyalım dodaq-dodağə,
Sana gəncəli deyəllər* (13, 34).

Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, XVII əsr osmanlı poeziyasında xalq ədəbiyyatındakı türkünün qarşılığı olan, bəndləri daha çox dörd, az hallarda beş misradan ibarət şeir forması meydana çıxmışdır. İlk nümunələrini Naili yaradıcılığında gördüyümüz, şərq adlanan bu şeirlərin üçüncü misraları miyan, bənd sonundakı təkrar olunan misraları isə nəqərat adlanır. Şərqilərin son bəndində müəllifin təxəllüsü qeyd olunmaya da bilər (8, 87-88). Bu şeirlərin qafiyyə quruluşu belədir: 1) aaaa, bbba... 2) aaaaa, bbbba... Firkimizcə, Təsir türkcə şeirlərindən “Sana bivəfa deyəllər” nəqəratlı 9 və “Səni sevəram, səni sevəram” nəqəratlı 6 bəndlik mürəbbə-tərcibəndlərini, “Sana gəncəli deyəllər” nəqəratlı 10 bəndlik müxəmməs-tərcibəndini yazarkən osmanlı poeziyasında yeni meydana çıxmış şərq janrını nümunə götürmüşdür. Ümumiyyətlə, T.Təbrizi şeirlərinin dilində osmanlı dilinin müəyyən təsirini görürük. Onun belə bir misrasını nümunə gətirə bilərik: “Batil sanıyor zülfü-pərişanını görgəc” (13, 46). Felin osmanlı türkcəsində “sanıyor” kimi yazılmasına XVII əsrin digər anadilli Azərbaycan şairlərinin dilində rast gəlmirik.

Topluya daxil olan müxtəlif bayramlar münasibəti ilə məsnəvi şəklində yazılmış 6,11,9,4,5,4,5,17 beytlik şeirləri nəzərdən keçirdikdə onların saray məclislərində, şahın hüzurunda oxunduğunu görürük. V.897-898-də köçürülmüş “Qəzəli-müzəyyən betarixi-vürudi şahzadə Sultan Əkbər bin Övrəngzib ki, mənzəri-mübarəki-əşrəf rəsid şərifi-istehsan pəziroft” (“Şahzadə Sultan Əkbər bin Övrəngzibin gəlişinə həsr edilmiş və onun mübarək nəzərinə təqdim olunaraq bəyənilmiş türkcə qəzəl”) başlıqlı 12 beytlik qəzəl belə başlanır:

*Könüllər müjdə kim, işrət nəsimi Hinddən gəldi,
Müəttər oldu İran, nükhəti-mişki-Xütən gəldi* (13, 41)

Tarixdən bilirik ki, Baburi hökmdarı Övrəngzib (1618-1707) aralarında ixtilaf olduğundan sələfi və böyük oğlu Sambhacini və digər oğlu Əkbəri təqib edib yaxalamağa çalışmışdır. Əkbər Səfəvi şahından sığınacaq istəyərək bir müddət İranda yaşamış, orada da ölmüşdür (9, 414). Təsir qəzəlinin son beytindən şahzadə Əkbərin Şah Süleymana pənah gətirdiyi tarixi dəqiqləşdirmək olar:

*Soruşsan bir qiran tarixini Təsirdən, dedi:
Süleyman şahın əyyamında Əkbər Hinddən gəldi* (13, 42).

Son misranın üzərində müəllif özü maddeyi-tarixi açaraq, bu hadisənin h.1098-ci ildə (m.1686) baş verdiyini göstərmişdir.

Bundan sonra topluda münacat məzmunlu qəzəl, nət, 16 lirik qəzəl, 5 təkbeyt və Vəhid Qəzvininin vəzir təyin edilməsi münasibəti ilə yazılmış 10 beytlik, “Qiteyi-tarix vəzarəti-əzəm nəvvabi-vəhidüzzəman” (“Zamanın yeganəsinin böyük vəzirliyi münasibəti ilə tarix qitəsi”) başlıqlı qitə gəlir. Bir sıra təzkirələrdə, o cümlədən, Həzinin təzkirəsində qeyd olunmuşdur ki, Mirzə Möhsünü həyatda düzgün yola istiqamətləndirən, tərəqqisinə səy edən, sarayda maliyyə işlərini ona tapşırıan Mirzə Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvinin olmuşdur. Mənbələrdə bu görkəmli dövlət xadimi, tarixçi alim və şair, anadilli poeziyamızın nümayəndəsi “Vəhidüzzəman” (“Zamanın yeganəsi”) adlandırılmışdır. Şeirdən görürük ki, Təsir Vəhidin yaxşılıqlarını unutmamışdır. Qitədə Mirzə Məhəmməd Tahirin gözəl insani keyfiyyətləri barədə belə yazılıb:

*Mələkxislətsən, ey insani-kamil,
Üzün nikuvü nikudur xisəlin* (13, 55).

Sonuncu beytdə maddeyi-tarix vardır:

*Dedi tarix çün gögdə əyandur,
İşıqdır gözləri anın kəmalın* (13, 55).

Bundan Vəhidin h.1101-ci ildə (m.1689) baş vəzir təyin olunduğunu öyrənirik.

Təsirin türkcə qəzəlləri əsasən 5-9 beytdən ibarətdir. Bunların içində Füzulinin “Bəhs”, “Görgəc” və “Ləziz” rədifli şeirlərinə yazılmış nəzirələr də vardır. Mənbələr Təsirin Saibdən təsirlənərək fars dilində “hind üslubu”nda şeirlər yazdığını qeyd edirlər (2, 331). Lakin şairin Azərbaycan türkcəsindəki şeirlərində “hind üslubu” bir o qədər də nəzərə çarpmır. Bu əsərlərdə ilkin nəzərə çarpan cəhət müəllifin Füzuli irsindən, xalq şeirindən bəhrələnməsidir. Elə buna görədir ki, T.Təbrizi şeirlərinin dili sadədir. Dünyəvi eşqin tərənnümü, real bir gözəlin mədhi şairin əsərlərinin səciyyəvi cəhətlərindəndir:

*Yadı-ol əyyamlar, ol yaxşı-yaxşı çağlar,
Dəmbədən öpməkləri möhkəm səni sıxmaqlar,
Bir-birə biz mehriban, həsrət çəkən oymaqlar,
Olma halimdən xəbərsiz, mən sana qurban olum* (13, 31).

Təsir klassik Şərq poeziyasının bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edən ustad sənətkarlardandır. Qəzəllərindən birində şair baharın onun sevgilisinin gözəlliyi barədə bir söz eşitmək istədiyindən danışır:

*Hədisi-vəsf-i-üzarın eşitmək istər kim,
Bahar laləvi güldən səbəyə verdi qulağ* (13, 47).

Burada hüsni-təlil poetik fiqurundan istifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, “səbəb və bəhanə gətirməyin gözəlliyi” demək olan hüsni-təlildən istifadə zamanı bir əlamət və ya keyfiyyət başqa bir əlamət və ya keyfiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Nəticədə ikiqat təsvir özünü göstərir. Beytdə şair deyir ki, bahar gözəlin vəsf-i barədə xəbər eşitmək istəyir, buna görə də lalə və qızıl gülün köməyi ilə (burada bu güllərin insan qulağına bənzəməsinə işarə vardır) səbə yeline qulaq verməkdədir. Bahara insana məxsus qulaq asmaq keyfiyyətinin şamil edilməsi istiarə poetik fiqurunun əlamətidir.

Şairin 6 beytlik bir qəzəli bədii mükəlimə və ya sual-cavab adlanan poetik fiqur üzərində qurulubdur. Məşuqə öz gözəlliyindən, bədəninin ayrı-ayrı üzvlərindən danışır, şair isə zarafatla onun gözəlliyini inkar edir:

*Hüsnündən ol pəri bəni dün eylədi xəbər,
Dedim ki, söylə hansısı ondan vecə yarar.
Ol dedi belüm, dedim onda nə bağlıdır,
Ağzım dedi, dedim ki, söz ondan daxi keçər* (13, 52).

Gözəlliyinin inkar edilməsindən hədsiz təəccüblənmiş məşuqə sonda şairi insafsız adlandırır:

*Pəs heyrat ilə söylədi: Ha sərv-i-qamətim?
Dedim: Nə sud, sərvdə yoxdur gülü səmə.
Yerdən bu qatla çıxdıvü acıxlı söylədi:
Təsir, vermədi sana insaf Həq mägər?* (13, 52).

Burada “Bəs sərv-i-qamətim?” mənasında “Ha sərv-i-qamətim?” deyən şair danışdığı dilindən bəhrələnməmişdir.

Klassik poeziyamızın bir sıra nümayəndələri kimi, Mirzə Möhsün də mübaliğə bədiyyat vasitəsindən məharətlə istifadə etmişdir. Şair Şah Süleymana həsr etdiyi qəsidəsində deyir:

*Arizinlə laf nisbət vurmaq üçün aftar,
Qarşı gəldi gər səhərgəh, şam tutdu ta bucaq* (13, 20).

Günəş şahla üzbəüz söhbət etmək üçün səhərlər çıxır, gecələr isə bir küncə çəkilir. Bu beyt böyütmə mübaliğəsinə nümunədir. Təsirin şeirlərindən kiçiltmə mübaliğəsinə də misal gətirə bilərik:

*Dedi bənə ol şux ki, var yaxşıca ağzım,
Dedim: nə edəlüm, heç bənım gözümə gəlməz* (13, 54).

Ağzın balaca olması klassik ədəbiyyatda məşuqənin gözəlliyinin əsas əlamətlərindən biridir. Şairin yarının ağzı o qədər balacadır ki, onu görmək imkansızdır. Yəni, məşuqə çox gözəldir.

Mirzə Möhsünün anadilli şeirlərində təzad sənətindən istifadənin maraqlı nümunələrinə rast gəlirik. Hökmdarı mədh edərkən şair “Aləm işiq oldu kölgəsindən” (12,s.890) deyir. Yəni, şahın sayəsində insanlar işıqlı günə çıxmışlar. Kölgədən işığın yaranması diqqətəlayiq təzaddır. Başqa bir misal:

*Qəmzəvü nəz ilə hər dəm vardır üşşaq üçün,
Acı-acı tənələr sərxoş səhba tək ləziz* (13, 49).

Yarın acı tənələri aşıq üçün şərab kimi ləzizdir. Burada “acı” və “ləziz” sözlərinin köməyi ilə təzad yaradılmışdır.

Ana dilinin incəliklərinə bələd olan şair şeirlərində sözün çoxmənalılığından məharətlə istifadə edir. Təsir deyir: “İşim əldən çıxıbdır, ta çıxıbdır damənin əldən” (13, 901). “İşim əldən çıxıbdır” deyən şair vəziyyətinin ağırlığından şikayət edir. Yəni, işim bitmişdir. Səbəbi isə odur ki, yarın daməni əlindən çıxmışdır. Yəni, o, sevgilisindən uzaqlaşmışdır. Bu beytdə “çıxmaq” feli iki müxtəlif mənada işlədilibdir.

T.Təbrizinin klassik poeziyanın müxtəlif janrlarında yazdığı şeirlərin, demək olar ki, hamısının dili axıcıdır. Şairin tərcibəndindən bir nümunə:

*Ey xətti-xoşun şəbihi-susən,
Fərxəndə yüzün ədilü gülşən.
Rəhm eyləvü gah-gah gizlin,
Bir bax bənə, Tanrını sevarsən* (13, 25).

Təsir şeirlərinin dilinin nəzərə çarpan səciyyəvi cəhətləri kimi son hecaların dodaqlanmasını (şanlı, qalxanlı, qaramanlı, canlu, qanlı, osmanlu), şəkilçilərin (mənim, sənün, adun, yadun), o cümlədən, indiki zaman şəkilçilərinin (gəlür, alur) qapalı dodaq saitləri ilə işlənməsini qeyd edə bilərik.

Azərbaycan türkcəsindəki şeirlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Təsir Təbirizi Məsihi, Zəfər, Qövsü Təbrizi, Vəhid Qəzvini, Məczub Təbrizi və digər XVII əsr şairlərimizlə bərabər anadilli poeziyamızın inkişafında, dilinin sadələşməsində, realizmə doğru irəliləməsində xidmətləri olmuş sənətkarlarımızdandır.

Ədəbiyyat:

1. Azər Lütfəli bəy. Təzkireye-Atəşkədə. - Bombey, 1277.
2. Cahani Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. - Bakı: Elm, 1978.
3. Eclalı Əmin Paşa. Divane-Təsir Təbrizi. - Tehran: Nəşre-Xəzə, 1341.
4. Gencei Turhan. Tebrizli Tesirin türkçe şiirleri // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi “Türk dili ve edebiyatı” dergisi. - İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1949.
5. Gəncəyi Turxan. İsfahandakı Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi // “Bakı-Təbriz” dergisi. - 2006. - №4.
6. Həzin Şeyx Məhəmmədəli. Təzkireyi-Həzin. - İsfahan: Təyid, 1334.
7. Hüseyni M.Ə. Ədəbiyyat taximizdən səhifələr. - Bakı: Nurlan, 2004.
8. İpekten Haluk. Eski türk edebiyatı. Nazim şekilleri və aruz. - İstanbul: dergah yayınları, 1999.
9. İslam ansiklopedisi. 4.cilt. - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948.

10. Qəzvini Vəhid. Abbasnamə. - Ərak: Əsfənd, 1339.
11. Nəsrabadi Məhəmməd Tahir. Təzkireye-Nəsrabadi. I cild. - Tehran: Əsatir, 1378.
12. Səfərli Əlyar. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. - Bakı: Yazıçı, 1982.
13. Təbriz Təsiri. Türkcə şeirləri. - Bakı: Nurlan, 2011.
14. Təbrizi Təsir. Türkiyyat/Küllüyyati-Təsir. Tehranın Sepəhsalar Ali Mədrəsəsi Kitabxanası. - №283.
15. Tərbiyət Məhəmmədəli. Danişməndani-Azərbaycan. - Bakı: Azərnəşr, 1987.
16. Yüzbaşı Mir Tohid. Təsir Təbrizinin həyat və yaradıcılığı barədə // Filologiya məsələləri toplusu.- 2011. - №1.

Паша Керимов,
доктор наук по филологии

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ТАСИРА ТАБРИЗИ

Резюме

Азербайджанский поэт второй половины XVII - начала XVIII вв. Мирза Мохсун Табризи исполнял ряд ответственных обязанностей во дворце Сефевидского государства. Он является автором шести поэм и дивана на персидском языке. В своих стихах на персидском языке он следовал принципам “индийского стиля”. В последнее время были обнаружены стихи Тасира Табризи, написанные на азербайджанском языке. Среди этих стихов есть ряд газелей, касид и кыт, которые посвящены сефевидским правителям, праздникам, которые проводились во дворце, приезду высокопоставленных гостей. Язык этих стихов прост, некоторые из них написаны под влиянием произведений Мухаммеда Физули.

Pasha Karimov,
doctor of Philology

TESIR TABRIZI'S LITERARY HERITAGE

Summary

Mirza Mohsun Tesir Tabrizi, Azerbaijani poet of the second half of the 17-18th centuries fulfilled number of responsible obligations at the palace of the Safavid Empire. He is the author of six poems and Persian divan. In his poems written in Persian language he followed the principles of the Indian style. Recently, we have found Tesir Tabrizi's poems written in Azerbaijani language. Among these poems there are number of ghazals, kasides, qitas devoted to the Safavid sovereigns, festivals held in the palace related with the arrivals of the very important persons. The language of these poems is simple, some of them were written under the influence of Mahammad Fizuli's works.